
Una terrisseria de la comunitat ciutadana a Empòrion

Per JOAQUIM TREMOLEDA TRILLA
Museu d'Arqueologia de Catalunya - Empúries

La presència de diversos segells impresos, en grec, sobre material de construcció, en concret sobre *tegulae*, procedents de diverses àrees de les zones urbanes d'Empúries, ha estat motiu d'atenció diverses vegades pels investigadors. En aquest treball intentarem donar, per una banda, el cens complet d'aquestes marques trobades a Empúries i, per l'altra, donar la interpretació que ens sembla més probable, no només del significat de la llegenda, sinó també aportar elements per a la seva correcta datació.

LES MARQUES DE TERRISSER

Existeixen diversos tipus de marques que es realitzaven a l'Antiguitat sobre els productes de terrissa manufacturats als tallers, la funció de les quals era diferent segons la finalitat a la qual estaven destinades: indicar el contingut d'un envàs, la qualitat, l'origen, la datació, l'autoritat que n'autoritzava la comercialització, indicar el nom del propietari, el de l'artesà que l'ha creat, usar-les com un sistema de control de la producció, etc. No és estrany, doncs, que les marques sobre els objectes ceràmics revesteixin aquests d'un valor afegit que les fa objecte d'atenció i estudi especial.

En l'aspecte formal, les marques tenen també una bona varietat de models, atès que es poden pintar sobre l'objecte (*tituli picti*); grafitades, els grafitos poder ser fets abans de la cocció (*ante coctem*), amb l'ajut d'algun objecte o amb el dit, o un cop ja cuita la peça amb algun objecte punxant; finalment, poden ser segellades o estampillades mitjançant un segell dissenyat especialment per aquesta funció.

La impressió de les estampilles, que és el tipus que aquí ens interessa, es feia mitjançant un punxó o un tampó aplicat sobre la superfície del producte quan l'argila encara era tendra, abans de deixar-lo assecar i fer la cocció. Els segells poden ser buidats o tenir els motius en relleu, la qual cosa produirà uns positius en relleu o buidats, respectivament. El tipus de representació que trobem en els segells pot ser simplement decorativa; simbòlica, amb algun motiu que tingui algun significat identificatiu concret; o alfabètic. En aquest darrer cas, les lletres solen ser capitals, però, tampoc és estrany l'ús de la cursiva. Generalment, solen tenir un sentit de lectura normal, d'es-

Fotografia del fragment de teula amb l'amplada sencera, amb marca núm. 2687 (Museu d'Arqueologia de Catalunya - Girona).

Detall de l'estampilla núm. 2687 (Museu d'Arqueologia de Catalunya - Girona).

querra a dreta, encara que són freqüents les lectures retrògrades. En darrer lloc, la paraula o nom que es llegeix en una estampilla es pot expressar sencera o abreujada.

A l'excavació dels tallers de l'àrea gironina no s'han trobat mai els punxons que empraven els artesans, excepte un exemplar decoratiu procedent de Llafranc, que consisteix en un instrument de terrissa, allargassat, amb una palmeta de forma triangular incisa a cada extrem (Nolla, Canes & Rocas, 1982, p. 152, fig. 2). La qualitat dels símbols o lletres impreses depenia de l'estat del punxó o punxons, ja que es podia utilitzar al mateix temps més d'un negatiu.

EL SUPORT MATERIAL

El material sobre el qual es troben impreses les marques gregues que tractem aquí és exclusivament la teula plana, *tegula*, confeccionada especialment per a la cobertura de teulades, articulada amb les teules corbades (*imbrices*), gràcies a uns apèndixs laterals que permetien de segellar i impermeabilitzar les juntures. No conservem cap exemplar sencer amb segell, la qual cosa comporta alguna dificultat a l'hora de disposar d'un mòdul de teula segur. Malgrat això, tenim elements suficients per suposar quina hauria estat la mesura real. L'exemplar que correspon al número d'inventari 2687, dipositat al Museu d'Arqueologia de Catalunya - Girona, conserva tota l'amplada, encara que no la llargada (fig. 1), la qual és d'entorn els 46 cm (Canós, 1997, pp. 643-644, fig. 9). Aquesta amplada no hi ha cap dubte que es pot identificar clarament amb les mesures del sesquipedal romà, és a dir, un peu i mig ($29,6 + 14,8 = 44,4$ cm), que es correspon amb una dimensió bipedal de llargada (entorn dels 60 cm). L'ús de mesures que prenen com a base el peu romà permeten crear tota una gamma de productes proporcionats molt gran (Adam, 1984, p. 159). L'aplicació constant d'aquestes longituds estandarditzades fou general en l'imperi romà, es comprova especialment en tots els jaciments i també en les bòbiles que fabriquen aquests materials de construcció (Tremoleda, 1996, pp. 716-717 i 730-733), tot i que, de vegades, les mesures han anat variant amb el temps com és el cas del taller de Sallèles d'Aude en el qual han detectat un escurçament de 4 cm en les teules fabricades entre la primera meitat del segle I i el segle III (Laubenheimer, 1990, pp. 96-98).

R. Plana intenta cercar, a partir d'un fragment de teula amb la marca ΔHM , la base mètrica que s'hauria utilitzat, per la qual cosa es pren com a referència el peu focu, i que Trézini extreu de la metrologia arquitectònica massaliota i de Velia, on es documenta la mesura de 37 a 38 cm que no és ni un peu ni un colze normal d'1,5 peus (uns 25 cm), sinó que s'ha d'interpretar, creu, com un colze reduït de 5 pams, o *pygon*, equivalent a 1,25 peus d'entorn els 30 cm. Els rajols quadrats de Velia tindrien, doncs, el format *pentadoron* i els rectangulars equivalen a un *pygon* per 1,5 *pygon* (Trézini, 1989, pp. 3-4). L'autora citada creu, però, que el fragment conserva tota

l'amplada de la teula, uns 18 cm, la qual cosa li permet associar-ho a mig peu joni (Plana, 1994, p. 128-129, fig. 14), deducció absolutament incompresible, ja que l'evidència que és un fragment incomplet és del tot indiscutible. L'afirmació només és explicable per l'ús de referències indirectes i l'afany de buscar una mesura grega que encaixi o no amb les evidències reals.

En síntesi, tot i que els segells ostenten una grafia grega, la qual cosa els dóna una filiació vinculada a l'aglomeració urbana de la Neàpolis, la base metrològica de les teules és pròpiament romana i les dimensions de les peces, d'un peu i mig per dos, absolutament estandarditzades, són les pròpies de tot el món romà, sobretot d'època altimperial.

El material de construcció, a part de la innegable dificultat pràctica que representa la seva conservació i estudi en una excavació romana, sovint és l'element més clar i el primer que permet la identificació d'un nou assentament desconegut. És així sobretot perquè aquest material és l'expressió més clara de la colonització romana, que en fa un ús generalitzat en una arquitectura nova, molt pràctica i que té un element comú: l'economia de mitjans i la senzillesa. La particularitat que tot aquest material fos fabricat a base d'argila fa que sigui barat i fàcil d'aconseguir. Sovint, quan s'havia de construir un nou edifici, el sistema més econòmic era fer un forn i fabricar-se un mateix el material de construcció; la consecució de matèria primera no suposava cap problema, l'argila és present i de forma abundosa a tots els terrenys sedimentaris, de més o menys qualitat, més o menys depurada. Aquests dos avantatges faran que l'ocupació romana sigui totalment homogènia, pel que fa a les restes materials, arreu on es féu efectiva.

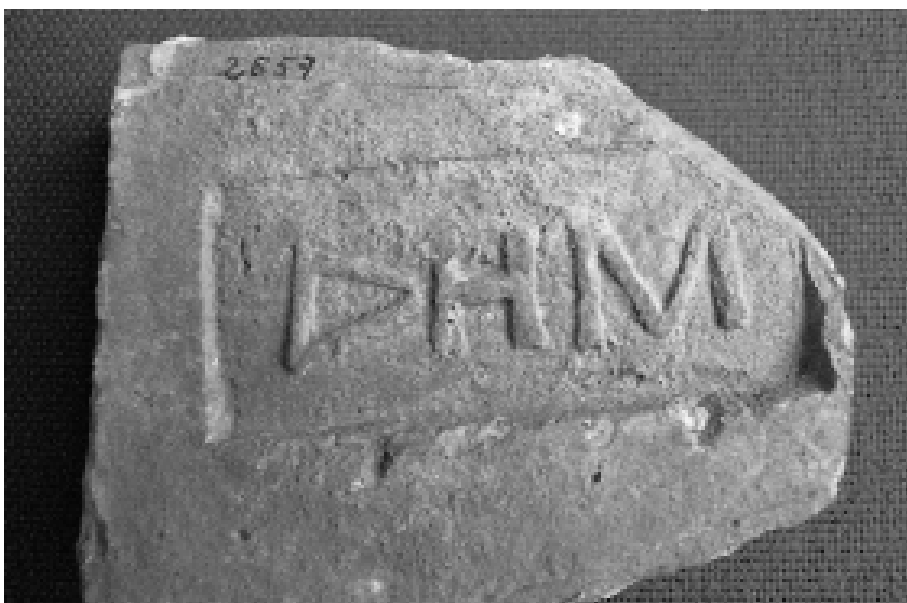
El repertori de formes usades com a material de construcció i fabricades als tallers de casa nostra proporciona una gamma prou completa –per bé que en absolut exhaustiva– (Tremoleda, 1996, p. 768), tot i que en el cas que ens ocupa només es fabricaven teules planes (*tegulae*) o, com a mínim, només col·locaven marques sobre aquests productes.

EL SEGELL ΔHM

Aquesta marca, en caràcters grecs, la trobem sempre sobre fragments de *tegulae*, expressada en lletres capitals en relleu, el sentit de lectura és normal i abreujada. Se'n coneixen únicament sis fragments, tots ells provinents d'Empúries, els quals revelen que, com a mínim, es varen utilitzar dos punxons diferents, ja que en un d'ells la base del triangle que forma la “delta” coincideix amb la línia inferior de les lletres (fig. 8 i fig. 9, 3), mentre que en els altres la base del triangle s'aixeca del costat dret fins a mitja alçada (fig. 6-8 i fig. 9, 1-2). Al CIL II 6254, però, se citen dos exemplars, un procedent d'Empúries, conservat al Museu de Girona i que s'inclou en aquest estudi, tot i que es dóna com una estampilla amfòrica, que havia estat ja publicat per Fita a la *Il·lustración hispano-americana* de l'any 1871, i l'altre de Sagunt, que no coneixem, publicat per Chabret.

Estampilla núm. 2656 (Museu d'Arqueologia de Catalunya - Girona).

Marca amb l'extrem superior dret de la cartel·la fragmentat, núm. 2657 (Museu d'Arqueologia de Catalunya - Girona).

Catàleg

1. Fragment de teula de 32 cm de llarg per 46 cm d'amplada i 3,3 cm de gruix. Argila de color vermellós, dura i rugosa, amb grans de quars. Origen local (fig. 1).

Marca de teula ΔHM. Estampilla impresa rectangular molt gran, amida 7,7 cm de llarg (incompleta) i 4,7 cm d'alçada. La llargada total s'estima en 10,5 cm. Es llegeix en caràcters grecs ΔHM, que mesuren 21 mm d'alçada. Empúries (l'Escala), sense procedència, Museu d'Arqueologia de Catalunya - Girona, núm. inventari 2687. Probablement segle I aC (fig. 2 i 5, 2).

2. Fragment de teula de 14 cm de llargada per 16 cm d'amplada i 3,3 cm de gruix. Argila dura i rugosa, vermellosa. Origen local.

Marca de teula ΔHM. Estampilla impresa rectangular molt gran, amida 10,7 cm de llarg (incompleta) i 4,7 cm d'alçada. Es llegeix en caràcters grecs ΔHM, que mesuren 21 mm d'alçada. Empúries (l'Escala), sense procedència. Museu d'Arqueologia de Catalunya - Girona, núm. inventari 2656. Probablement segle I aC (fig. 3 i 5, 1).

3. Fragment de teula d'11,5 cm de llarg per 13,3 cm d'amplada i 3,3 cm de gruix. Argila de color marró clar, dura i rugosa, força depurada. Origen local.

Marca de teula ΔHM. Estampilla impresa rectangular, fragmentada en l'extrem superior dret, amida 10,7 cm de llarg i 4,7 cm d'alçada. Es llegeix en caràcters grecs ΔHM, que mesuren 21 mm d'alçada. Empúries (l'Escala), sense context. Museu d'Arqueologia de Catalunya - Girona, núm. inventari 2657. Probablement segle I aC (fig. 4 i 5, 3).

4. Fragment de teula de 28 cm de llargària 16,5 d'amplada i 3,3 cm de gruix. Argila dura i rugosa, de color marró clar, amb desgredant visible. Origen local.

Marca de teula ΔHM. Estampilla impresa rectangular molt gran, amida 7,7 cm de llarg (incompleta) i 4,7 cm d'alçada. La llargada total s'estima en 10,5 cm. Es llegeix en caràcters grecs ΔHM, que mesuren 21 mm d'alçada. Empúries (l'Escala), 3 d'octubre de 1959, troballa casual al jardí gran de la casa romana núm. 2. Museu d'Arqueologia de Catalunya - Empúries, núm. inventari 1078, (Almagro, 1952, p. 46, núm. 35). Probablement segle I aC (fig. 6 i 9, 1).

5. Fragment de teula de 12 cm de llarg per 7 cm d'amplada i 2,8 cm de gruix. Argila de color taronjós, dura, ben cuita i amb desgredant visible. Origen local.

Marca de teula ΔHM. Estampilla rectangular igual a les anteriors, de 7 cm de llarg per 4,2 cm d'alçada (fragmentada). La llargada, com en l'anterior, s'estima en 10,5 cm. Es llegeix en caràcters grecs ΔHM de 21 mm d'alçada. Empúries (l'Escala), agost de 1971, nimfeu al nord dels templets, al fòrum de la ciutat romana. Museu d'Arqueologia de Catalunya - Empúries, núm. inventari 328. Probablement segle I aC (fig. 7 i 9, 2).

6. Fragment de teula de 9 cm de llarg per 17 cm d'amplada i 3,3 cm de gruix. Argila de color vermellós, dura i rugosa, amb desgredant visible, conserva restes de calç adherides per totes bandesegle Origen local.

Marca de teula ΔHM. Estampilla rectangular diferent de totes les altres, completa, de 6,4 cm de llarg i 4 cm. En grec es pot llegir ΔHM, de 16 mm d'alçada. Museu d'Arqueologia de Catalunya - Girona, núm. inventari 2658. Probablement segle I dC (fig. 8 i 9, 3).

UNA BÒBILA DE LA COMUNITAT CIUTADANA DE L'EMPÚRIES GREGA

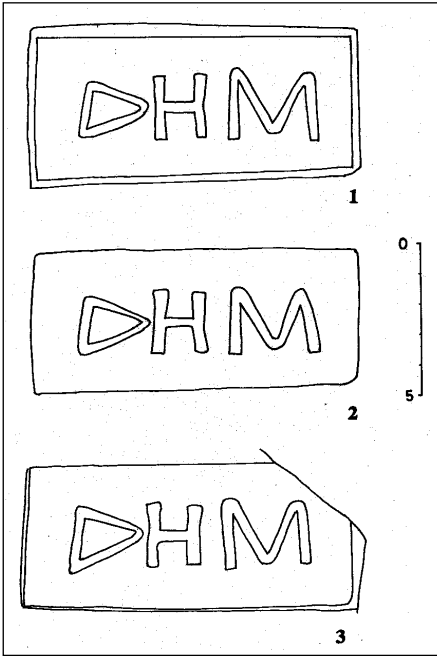
Realment en sabem poca cosa de l'organització dels tallers ceràmics de casa nostra, ja que no disposem de dades suficients per a poder distingir tipus de tallers que responen a necessitats diverses. Disposem d'algunes excavacions, malauradament molt rares i incompletes i, sobretot, troballes casuals i prospeccions.

Si fem una ràpida anàlisi dels resultats que ens aporta la fabricació de material de construcció a les bòbiles i forns romans de les comarques gironines veurem, en primer lloc, que en tots, fins i tot en els que no s'han localitzat els abocadors, es fabricaven *tegulae* i *imbrices*, probablement en alguns, els de més a l'interior i vinculats estretament a una vil·la, s'hi fabricaven de manera exclusiva.

Tot i això, preferim no utilitzar el terme “forns de teules” (“fours de tuiliers”), com ha introduït algun arqueòleg francès (Le Ny, 1988, p. 7), com a mínim fins que la troballa dels seus abocadors així ho demostrin. En els pocs casos que això ha estat possible a la zona gironina –La Bomba (Vilacolum), Camí a la Creu d'Albons (Viladamat), Ermedàs (Cornellà del Terri) i, possiblement, Can Coromines (Maià de Montcal)– s'ha demostrat que la diversificació de productes, com a mínim teules i un repertori més o menys complet de ceràmica comuna, era la tònica dominant, encara que haguessin estat orientats a uns mercats molt reduïts i a un consum local. El terme “taller” o “forn ceràmic”, encara que sigui més tradicional, ens sembla més oportú. Les instal·lacions més ben equipades, que poden produir “industrialment”, com la de Llafranc (Palafrugell) o la de la platja de Fenals (Lloret de Mar) i possiblement, encara que mal conegut, Ermedàs, fabriquen més varietat d'elements.

Pel que fa als tipus de segells que trobem en el nostre àmbit, cal dir que els que ens ocupen són un cas únic, producte del caire públic que devia tenir la terrisseria. La resta de tallers donen sempre segells amb referències personals, més o menys completes, amb els *tria nomina*, amb *praenomen* i *nomen* o simplement amb un *cognomen*, la qual cosa sol ser el reflex de la condició social del signant, segons es tracti del propietari o dels treballadors, amb estatus d'homes lliures, lliberts o, fins i tot, esclaus. La distribució d'aquestes marques és, quan la coneixem, sempre de caràcter regional.

J.-P. Morel, per parlar de les produccions artesanals de la fi de la República a Itàlia diferenciava entre propietats de “persones morals” i col·lectivitats, per una banda, i particulars per l'altra. Dins el primer grup destaca les col·lectivitats civils, de les quals distingia les produccions de ciutats i les de

Dibuix de les tres marques gregues ΔHM senceres.

Detall de l'estampilla núm. 1078 (Museu d'Arqueologia de Catalunya - Empúries).

Fotografia de l'estampilla num. 2658 (Museu d'Arqueologia de Catalunya - Girona).

l'Estat; les col·lectivitats militars amb produccions de l'exèrcit; i les col·lectivitats religioses amb produccions de santuaris com els de Diana Tifatina a Càpua o el de Ceres a Pompeia (Morel, 1983, pp. 29-34).

Si ens centrem en el cas emporità hem de dir que no coneixem les restes de la zona industrial, dels forns, ni de les dependències annexes d'aquestes indústries. En canvi, tenim uns elements determinants, els productes, que són marcats amb l'estampilla ΔΗΜ, sens dubte, abreviatura de ΔΗΜΟΥ o ΔΗΜΟΣΙΟΝ (del demos), en un moment en què la presència romana podria haver provocat una autoafirmació d'identitat i de voluntat del manteniment de la independència política de la vella πόλις respecte dels nous administradors del territori. Aquesta indústria ciutadana possiblement estava limitada al servei del comú i només fabricava rajols, estaria en funció de les necessitats edilícies que generava la ciutat, bàsicament construcció i reparació d'edificis públics i religiosos. Aquesta seria una de les raons que permetrien explicar perquè només documentem teules amb la marca ΔΗΜ en el propi centre de producció.

EL TERME ΔΗΜ(ΟΥ Ο ΔΟΣΙΟΝ) (del demos)

Aquest terme grec permet entreveure molts matisos en el seu significat, particularment a Atenes. D'entrada significa el poble, el conjunt de ciutadans, dels que gaudeixen del dret de ciutat i, en definitiva, l'Estat. Entorn d'aquest sentit, els atenesos sentien un gran respecte pel seu govern. L'admiració per la democràcia anava conjuntament amb el respecte pel poble, que n'era l'element essencial; aquest doble sentiment va permetre el naixement del culte del Demos, del qual se'n tenen molt poques dades. Sabem que el Demos mai no fou adorat tot sol, sinó sempre conjuntament amb les Gràcies; tampoc no se sap quan s'originà el culte ni on estaria el santuari conjunt amb les Gràcies. Els documents principals que en parlen són de cronologia avançada, del segle II aC endavant, i es tracta sobretot de relleus esculptats i emissions monetàries. Ens interessen especialment aquestes darreres, es tracta de tésseres de plom, a l'anvers de les quals es representa un bust barbat i, de vegades, amb corona de llorer; al revers podem veure les tres Gràcies o el mateix bust de perfil, acompanyats de la llegenda ΔΗΜ, que segons Haussoullier s'ha de llegir com δημόσιον. Fora d'Atenes també trobem moltes ciutats que encunyen monedes que duen la inscripció ΔΗΜΟΣ: l'illa de Melos i nombroses regions de la província asiàtica (Haussoullier, 1877-1919, pp. 81-82, figs. 2308-2313).

També era usat per definir una part dels ciutadans, els pobres, amb un sentit similar a la *plebs*, en llatí. Pot ser també sinònim d'ἐκκλησία, com l'assemblea del poble on es reuneixen els ciutadans. I com que aquesta assemblea és una de les institucions pròpies de la democràcia, el mot δῆμος significa també el règim democràtic en si. De la munió de tots aquests matisos sovint era usat, amb un sentit més general i per extensió, com a sinònim de pàtria. Encara podríem citar un darrer significat, el de burg o demos, divisions admi-

nistratives que tenien les regions gregues, de les quals coneixem especialment les de l'Àtica (Haussoullier, 1877-1919, p. 76).

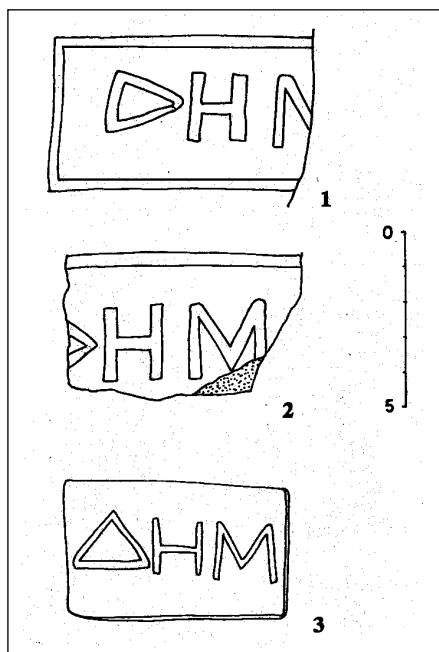
El primer en interpretar aquestes marques emporitanes fou A. Frickenhaus, qui donava paral·lels trobats a Velia amb la mateixa marca (Frickenhaus, 1908, p. 198) i afirmava que no es tracta de l'abreviatura d'un nom propi, sinó de Δημοσία ο Δημόσιον. A. García Bellido (1948, p. 44) creu que la inscripció és una abreviatura de ΔΗΜΟΣΙΑΚΕΡΑΜΙΣ ο ΔΗΜΟΣΙΑΚΕΡΑΜΟΣ, que significa “rajol de la ciutat” o “rajol comunal” i troba paral·lels, amb les inscripcions ΔΗΜ, ΔΗΜΟΣΙΟΣ, ο ΔΗΜΟΣΙΑ, a Atenes, Esparta, Argos i també a la colònia focea de Velia, juntament amb el nom d'un arquitecte. Més tard, M. Almagro recollia aquestes opinions i creia que, en efecte, la inscripció reflectia una abreviatura de δῆμος ο d'un seu compost, referida al caràcter públic de la fàbrica (Almagro, 1952, 47). Finalment, el darrer autor que ha tractat aquestes estampilles és A. Balil (Balil, 1962, pp. 323-325), i creu que, en efecte, es tracta d'una empresa monopolista del municipi, com així ho demostren els nombrosos paral·lels a d'altres localitats del món grec: Tanagra, Atenes, Tegeita, Argos, Epidaure, Mantinea, Megalòpolis, Esparta, Coerium, Tasos i Erètria. En aquests exemples, però, sol indicar-se el nom de la localitat, o magistrats epònims i, en d'altres, la data de fabricació. Tot això es feia per a garantir i controlar l'edat del rajol. El fet que això no succeeixi a Empúries vol dir, segons Balil, que el període de fabricació fou breu i, per tant, no va caldre recórrer a aquest mètode per distingir les etapes i edat dels rajols. Darrerament, manifestava que cal desenvolupar-les com ΔΗΜ(ΟΥ), en genitiu, “del demos” (Balil, 1976, p. 153) o, més probablement, δημοσία ο δημόσιον, “públic” o “comú” (Pena, 1992, p. 141). Per aquesta darrera autora, però, el fet de conèixer dos tipus de delta contradiu l'opinió de Balil sobre un temps breu de fabricació i la porta a afirmar, sense cap mena d'informació fiable una datació del segle III aC, com a molt moderna.

Aquesta fórmula sembla que es podria haver aplicat també en forma d'estampilla amfòrica, concretament a la ciutat grega més important d'Occident. En efecte, en dos timbres sobre àmfora massaliota s'assenyala un monograma que uneix una delta i una eta que podria significar ΔΗΜΟΣΙΟΝ (públic). Aquests timbres, que foren trobats a les excavacions de la Borsa de Marsella sobre dos fragments, són en relleu dins d'un cartutx circular buidat (Bertucchi, 1992, p. 163, fig. 80, 53/73).

Sembla fora de dubte que l'estampilla correspondria a una empresa terrissera controlada per la ciutat que marcaria així els seus productes, tot i que havíem pensat en la possibilitat que es tractés de l'abreviatura del nom propi com Δημόκριτος, molt corrent i documentat a Empúries en una làpida funerària dedicada per *Paulla Aemilia* (CIL II 4263; Almagro, 1952, p. 17; IRC III, pp. 65-66). Hi ha, encara, qui les ha considerat com un epígraf votiu, veient una abreviatura de ΔΗΜΗΤΗΡ (Ochoa, 1989, pp. 223-229). De fet, es coneixen teules sacres pertanyents a diversos santuaris com el d'Apol·lo de la ciutat lacònia d'Amyklai, el d'Àrtemis Orthia d'Esparta, el de Despoina a Lykosura a Arcàdia. Ens interessen les teules amb la marca ΔΗΜΗΤΡΟΣ,

*Estampilla sobre fragment de teula, núm. 328
(Museu d'Arqueologia de Catalunya -
Empúries).*

*Dibuix de les altres marques gregues amb la
llegenda ΔΗΜ.*

*Fotografia d'un fragment de teula amb la llegenda, en genitiu, ΔΗΜΗΤΡΟΣ (de Dèmeter)
(segons Guarducci, 1977, fig. 80).*

nom de la divinitat en genitiu, indicant possessió, procedents d'Eleusis (Guarducci, 1977, p. 287), per a la qual es proposa una datació de la primera època imperial. Podem veure com la delta d'aquest exemplar d'Eleusis (fig. 10) és perfectament comparable amb un dels exemplars emporitans (fig. 8 i fig. 9, 3).

Pel que fa a la cronologia dels rajols trobats a Empúries, Balil havia suggerit una datació, per qüestions epigràfiques no anterior al segle II aC, mentre que en una darrera publicació proposava, no sabem per quina raó, una datació d'època grega clàssica, entorn els segles V-IV aC (Balil, 1976, p. 153), aspecte amb el qual no podem estar gens d'acord, ja que la seva troballa en determinats llocs de la ciutat romana ens marquen un *terminus ante quem* del segle I aC. Més en consonància amb la nostra proposta hi ha la que defensa J.-P. Morel, qui considera aquestes produccions ciutadanes com pròpies de l'època hel·lenística tardana, recolzant aquesta datació amb el exemples de Velia i també de Rhegium, Messina, Taormina o Ischia (Morel, 1983, p. 29). Fins i tot, per algun autor, poden baixar cronològicament fins a la guerra social (Costabile, 1979, p. 465).

BIBLIOGRAFIA

ADAM, J.-P. *La construction romaine. Matériaux et techniques*, Grands Manuels Picard, París, 1984.

ALMAGRO, M. *Las inscripciones ampuritanas griegas, ibéricas y latinas*, Monografías Ampuritanas II, Barcelona, 1952.

BALIL, A. "Una empresa monopolista en Emporion: La fabricación de ladrillos", *VII Congreso Nacional de Arqueología*, (Barcelona, 1960), Zaragoza 1962, pp. 323-325.

BALIL, A. *Prehistoria y Edad Antigua. Nueva Historia de España en sus textos*, Santiago de Compostela, 1976.

CANÓS, I. "Revisió de les inscripcions gregues conservades a Girona", *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, vol. 37, *Hispania i Roma. D'August a Carlemany. Congrés d'homenatge al Dr. Pere de Palol/2*, 1996-97, Girona, pp. 639-653.

CIL II: *Corpus Inscriptionum Latinarum*, Vol. II.

COSTABILE, "Velia. Scavi 1927", *La Magna Grecia in età romana*, Atti del XV Convegno di Studi sulla Magna Grecia (Taranto 1975, Nàpols 1976), 1979, pp. 465-466.

FRICKENHAUS, A. "Griechische Vasen aus Emporion", *Annals de l'Institut d'Estudis Catalans*, II, Barcelona, 1908.

GARCÍA BELLIDO, A. *Hispania Graeca*, II, Barcelona, 1948.

GUARDUCCI, M. *Epigrafia Greca*, IV, *Epigrafie sacre pagane e cristiane*, Roma, 1977.

HAUSSOULLIER, B. s. v. "Démos", (Daremberg & Saglio), *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines après les textes et les monuments*, vol. 1, part 2, Graz, 1877-1919, pp. 76-91.

IRC III: FABRE, G.; MAYER, M. & RODÀ, I. *Les inscriptions romaines de Catalogne, III. Gérone*, París, 1991.

LABENHEIMER, F. *Le quartier artisanal de Sallèles d'Aude*, Documents d'Archéologie Française, 12, París, 1988.

LE NY, F. *Les fours de tuiliers gallo-romains. Méthodologie. Étude technologique, typologique et statistique. Chronologie*, Documents d'Archéologie Française, 12, Paris, 1988.

MOREL, J.-P. "Les producteurs de biens artisanaux en Italie à la fin de la République", *Les "bourgeoisies" municipales italiennes aux IIe et Ie siècles av. J.-C.*, Centre Jean Bérard. Institut Français de Naples, (Naples 1981), Paris, 1983, pp. 21-39.

OCHOA, J. A. "La epigrafía griega ampuritana en los Diarios de Excavaciones de Emilio" Gandía, *Actas del VII Congreso Español de Estudios Clásicos (Madrid 1987)*, Madrid, 1989, pp. 223-229.

PENA, M. J. "Ampurias: dès la 'polis' à la 'civitas', Polis et Civitas". Symposium International, Bulgaria, 1979. *Index, Quaderni camerti di studi romanistici. International Survey of Law*, 20, Nàpols, 1992, pp. 135-143.

PLANA, R. *La chora d'Emporion. Paysage et structures agraires dans le nord-est catalan à la période pré-romain*, Centre de Recherches d'Histoire Ancienne - Volume 137. Espaces et paysages 2, Paris, 1994.

TREMOLEDA, J. *Ceràmiques romanes de producció local al N.E. de Catalunya (època augustal i altimperial)*, tesi doctoral inèdita, Universitat de Girona, 1996, Girona.

TREZINI, H. "Questions de métrologie architecturale massaliète", *Revue d'Archéologie Narbonnaise*, 22, Paris, 1989, pp. 1-46.